

Lászy Judit – Papp Adrienn

Régészeti feltárás és falkutatás a Rudas fürdőben

Dr. Törőcsik Zoltán emlékére

2004. május 13-án kezdtük meg a Rudas fürdőben a munkákat: a régészeti feltárást, valamint a falkutatást, mely az épület tervezett rekonstrukciójához és fejlesztéséhez kapcsolódott. Az ásatással párhuzamosan elkezdődött a kivitelezés is, amit a szűkre szabott átadási határidő indokolt.

A fürdőt¹ 1566–1572 között építtette Szokollu Musztafa budai pasa, aki itt alakította ki mahalle-központját: karavánszeráj, dzsámi, tekke állt a Gellérthegy aljában. A fürdőt ekkortól folyamatosan használják, alakítják a kor igényei szerint, bővítik az épületegyüttest.² Az elpusztult török előcsarnok területére észak felől már a barokk korban különfürdőket tartalmazó épületet emeltek. A 19. század harmincas éveitől emeletes, kádfürdős helyiségek sorát magába foglaló szárnyak felépülésével egy L alakú udvar körül zajlott a fürdő élete. A 19. század végén több lépésben, egyrészt déli irányba terjeszkedett a Rudas (újabb kádfürdőszárny, népfürdő, uszoda), másrészt északról az előcsarnok romjaira emelt épület átépítésével historizáló, keleties enteriőrökkel kialakított fürdőegységet emeltek. Ez utóbbi pusztult el a főváros ostroma alatt.

A mostani felújítás a fürdő gőzostályát érintette (1. kép)³: a mai előcsarnoktól északra eső épületrészeket, leszámítva a Duna felőli homlokzatot adó Juventus kádostályt. Alapfeltárásokra 2003-ban került sor régészeti felügyelet mellett, ekkor Kovács Eszter volt jelen.⁴ Garády Sándor 1937-ben a fürdőtől északra lévő területen végzett ásatásokat.⁵ A forrásfeltáró tanulmányt Fehérvári Zoltán készítette,⁶ az ásatást Papp Adrienn (BTM), a falkutatást G. Lászy Judit (ÁMRK) vezette, a kelta részletek feltárásánál⁷ Maráz Borbála (BTM) volt jelen, festőrestaurátor Túriné Makoldi Gizella volt.

A feltárássra jellemző, hogy főként azokon a területeken folyt, ahol a felújítás során megbolygatnak, elbontanak; mélységét a műszaki szükségesség – elsősorban a teljes körű gépészeti felújításból adódóan – határozta meg. Ugyanakkor a tervek szerint nagyméretű földkiemelés szükséges az egykori udvartér (a mai szaunák – 19, 20, 21, 23, 24. helyiségek – és a Juventus kádostály közötti terület) valamint a kupolatér terü-

Judit Lászy – Adrienn Papp

Archaeological excavation and wall exploration in Rudas bath

In memory of dr. Zoltán Törőcsik

The investigations comprising archaeological excavations and the exploration of the walls started in Rudas bath on May 13, 2004 in connection with the reconstruction and the development of the building. Execution work started in parallel with the excavations because of the short deadlines.

Sokollu Mustafa Pasha of Buda had the bath¹ built between 1566 and 1572. He established his mahalle centre here: a caravansary, a jami and a tekke stood at the foot of the Gellért hill. The bath has been continuously used since that time and the building complex was developed and enlarged according to the actual demands.² In baroque times, a building of separate baths was raised on the territory of the destroyed Turkish vestibule in the north. From the 30's of the 19th century, life in the bath was organised around an L-shaped yard with the construction of two-storey wings with rows of rooms of tub-baths. At the end of the 19th century, the Rudas was enlarged in subsequent phases. It was extended to the south (a new tub-bath wing, a public bath, and a swimming-pool) and a bath complex of historicizing, oriental interiors was established in the north with the reconstruction of the building raised over the ruins of the vestibule. This latter one was destroyed during the siege of the capital.

The actual reconstruction encompassed the steam department of the bath (Fig. 1)³: the building parts north of the modern vestibule except for the Juventus tub department on the Danubian front. The foundations were uncovered in 2003, when Eszter Kovács was in charge of the archaeological inspection.⁴ Sándor Garády conducted excavations on the territory north of the bath in 1937.⁵ Zoltán Fehérvári studied the documents,⁶ Adrienn Papp (BHM) conducted the excavation, Judit G. Lászy (ÁMRK) directed the exploration of the walls, Borbála Maráz (BHM) helped in the excavation of the Celtic fragments⁷ and Gizella Túri-Makoldi was the painter-restorer.

The excavation primarily extended to the areas that were disturbed or demolished during the reconstruction. The depth was adjusted to the technical demands, which were mainly determined by the complete mechanical

1 A török fürdőkről részletesen Gerő Győző írt (GERŐ 1980)
 2 Az épületről részletes bibliográfia, és rövid történeti ismertetés olvasható a Budapest Műemlékei I. kötetben
 3 A 7., 12., 16., 19., 26., 28. sz. képeket Galacanu Efstatia (KÖH), a többi a szerzők készítették.
 4 Kovács 2003
 5 GARÁDY 1943
 6 Hild-Ybl Alapítvány 1998
 7 PAPP A.–MARÁZ B.: Régészeti kutatások a Rudas fürdő területén. AquFüz 11 (2004) 101–106.

1 Győző Gerő wrote in details about Turkish baths (GERŐ 1980)
 2 A detailed bibliography and a short historical review can be read about the building in volume I of Budapest Műemlékei.
 3 Photos nos. 7, 12, 16, 19, 26 and 28 were made by Galacanu Efstatia (KÖH), the rest by the authors.
 4 Kovács 2003
 5 GARÁDY 1943
 6 Hild-Ybl Foundation 1998
 7 A. Papp–B. Maráz: Archaeological excavations in the area of the Rudas bath. AquFüz 11 (2004) 101–106.

letén. Ezért nyílt lehetőségünk a kupolaterben illetve az udvartéren nagy felületen, jelentős mélységekig kutatást végezni. A falak jelentős mértékű megkutatását a feltételezett kőfalak megmutatását célzó tervezői elképzelése tette lehetővé. A régészeti munkák folyamata alkalmazkodott a kivitelezés kívánalmaihoz, az egyes helyiségekben olyan sorrendben végzetük a feltárást, ahogy a kivitelezési munkák megkívánták, a falkutatás pedig ezzel szoros összhangban, sokszor a kivitelezők számára is hasznos bontási műveleteket elvégezve zajlott. Mivel a területen ásató régész, falkutató művészettörténész és a festés, vakolatrétegek elemzésével foglalkozó festő-restaurátor egyidejűleg dolgozott, a felmerült kérdésekre több látószögből kereshettük eredményesen a válaszokat.

Az ásásokat az átalakításokkal érintett legdélebbi területen kezdtük, az 1881-ben elkészült épületszárny földszintjén (6.).⁸ A korabeli alaprajzok kádfürdőket ábrázolnak ebben a szárnyban,⁹ melyek a déli falmentén sorakoznak. (Ezek metszetét, gépészeti megoldásait mutató terv is fennmaradt.¹⁰) Az ásás során megtaláltuk ezeket a kádakat (10. kép), téglafalukat vörösmárványburkolat borította, lépcsőjük szintén márványborítású volt. Ma öltözőkabinok álltak a helyükön, ezek kialakításakor építési törmelékkel töltötték fel a kádakat, márványburkolatukat pedig kiszedték. A betöltésben megtaláltuk az egykor a falat borító Zsolnay-csempe darabjait. A megmaradt csempekiosztási rajzok alapján rekonstruálható a 19. századi terem belső képe. A helyiség sokszor átépített déli fala egykor a fürdő ablakokkal áttört végfala volt, ennek látható nyoma: befalazott ablakfülke előkerült részlete. Egykor a kádakat befoglaló helyiségek elbontott osztófalainak nyomaira bukkanhattunk a téglafalazaton. A fürdő egész területén alapvető kérdéssé vált a víz, ami egyszerre életre hívta ezt az épületet, ugyanakkor kihívás elé állította a kor építészeit, kimondottan a statikusait. A fenti helyiség teljesen száraz volt, amit egy 60–80 cm vastag cementalapozás biztosított, melyet a 6., 7. helyiség teljes területe alá megépítettek a 19. század folyamán. Ennek elbontására a jelenlegi kivitelezés során nem volt szükség.

A 9., 10., 10a helyiségek gyakorlatilag egy nagyobb teret jelentettek a számunkra, melyek egy korábbi, 1832-ben tervezett bővítés kádfürdős szobákból álló, egytraktusos déli szárnyával azonosak. Itt csak egy új csatorna kialakítására kerül sor, így az alaprajz hitelesítését végeztük el. A falak a klasszicizmus korára jellemzően faragott kőből és téglából vegyesen rakottak. Ma már csak a külső főfalak állnak, a vékony – téglá – osztófalaknak, melyek egykor egy-egy csehsüveg-boltozatos teret határoltak, csak elbontott helyét tapasztaltuk. Egy kádat feltártunk,

reconstruction. At the same time, a large-scale earth removal was necessary, according to the plans, on the territory of the former yard (the territory between the saunas – rooms nos. 19, 20, 21, 23 and 24 – and the Juventus tub department) and on the territory of the domed hall. This enabled us to investigate the domed hall and the yard on a large surface and to a considerable depth. The designs that included the exhibition of the supposed stone walls offered the opportunity to explore the walls to a significant profoundness. The process of the archaeological work was accommodated to the demands of the execution work. The individual rooms were investigated in the order of the execution work, and the exploration of the walls was also co-ordinated with it so that the opening of the wall surfaces was often useful for the builders as well. As the archaeologist, the art historian who explored the walls and the painter-restorer who analysed the paintings and the plaster layers worked in parallel, we could find answers to the emerging problems from diverse viewpoints.

The excavation started in the southernmost part of the future reconstruction area: on the ground floor of the wing constructed in 1881 (6).⁸ The contemporary designs show tub-baths along the southern wall of this wing.⁹ (The design with their cross-sections and the technical solutions has also been preserved.¹⁰) We found these tubs during the excavation (Fig. 10). Their brick walls were covered with a red marble facing and the steps were also paved with marble. To date, locker-rooms stand in their place. When these rooms were constructed, the tubs were filled in with demolition debris and the marble cover was removed. In this filling, we found the fragments of the Zsolnay tiles that used to cover the walls. The interior of the room of the 19th century could be reconstructed from the drawings that show the collating system of the tiles. The repeatedly reconstructed southern wall of the room used to be the closing wall of the bath, which was broken through by windows. Its visible trace was the fragment of a walled-in window niche. The traces of the pulled down walls that had divided the rooms of the tub-bath could be observed in the brick wall. Water, which brought into being the bath itself and, at the same time, meant a challenge to the contemporary architects, especially the static specialists, became problematic on the entire territory of the bath. The above room was completely dry, which was assured by a 60–80 cm thick cement foundation laid under the entire surface of rooms nos. 6 and 7 in the 19th century. It did not need to be demolished during the actual execution work.

Rooms nos. 9, 10 and 10a appeared to us as a single large space. They occupy the southern wing where a single row of tub-bath rooms was constructed at the time

8 A számozás a Kaszab építésziroda tervein szereplő számozást követi; lásd az 1. képen.

9 FEHÉRVÁRI 1998, 22. kép

10 FEHÉRVÁRI 1998, 25. kép

8 The numbers follow the ordinary numbers of the designs of the Kaszab architectural studio; see in fig. 1.

9 FEHÉRVÁRI 1998, fig. 22

10 FEHÉRVÁRI 1998, fig. 25

négyzetes alakú, téglából készült falát vakolták. Kőburkolatnak itt nem találtuk nyomát. A medencék a helyiség déli fala mentén sorakoznak, mivel minden helyiség bejárata északról, közvetlenül az udvarról nyílt. Ezen a területen találtunk meg két falcsontot, melyeket a kádak illetve ezen épületszárny építéskor bontottak vissza. Habarcsuk alapján középkori falak maradványai lehetnek, rétegsor, vagy leletanyag nem kapcsolódott hozzájuk, mert a 19. századi építkezéskor környezetüket építési törmelékkel, valamint sóderrel töltötték fel. Az egyik a hegy felőli fal előterében helyezkedett el, iránya ÉNY-DK-i. Döntően zöld andezittufa-tömbök alkották. A helyiség északi, 19. századi fala ráépült a középkori falra, melynek déli végét a kád építéskor bontották el. A másik megtalált középkori fal ezzel párhuzamosan halad, tőle keletebbre, körülbelül a helyiség közepén. Szintén szétbontották a kádak építéskor, a helyiség falát pedig a 19. században ráhelyezték.

A 11. helyiségben szintén kis mélységet érintett a feltárás, ahol gyakorlatilag a 19. századi építkezéshez köthető feltöltést, valamint a fent említett falcsontok folytatásait találtuk meg. A hegy felőli részen egy széles kőalapot tártunk fel, amire a 19. századi téglafalat ráépítették.

Keletebbre a középkori fal további szakaszát találtuk meg, az alapozás alját itt sem tártuk fel. A fal mellett a Duna felé vörös kerámiából készített vízvezetékcsöveket fektettek le, melyet egy sor kőből rakott vastag segéd-fal védett, téglalapozásra ültették.

A kupolás medencétér és a Juventus kadosztály között, az egykori udvartér déli részét pince foglalta el. Ennek a szintjéig mélyítették ki a teljes udvarteret. Hosszában végighúzódik a területen egy 18. századi fal (13. kép), amelyet egy 1712-ből származó, a fürdőt és a tőle keletre építendő malmot ábrázoló rajzon szereplő malomárokhoz tartozóként azonosíthatunk.¹¹ A malom építéséhez kapcsolódóan ezt a területet is jelentősen megbolygatták, csak egy keskeny sávban találtunk középkori rétegeket. A malomfal a tervezett gépészeti pincetér miatt visszabontásra került.

A régészet és építészettörténet számára legérdekesebb munkák a kupolatérben (2., 14. kép) és az azt körülölelő helyiségekben folytak. Alapvetően a fürdő építési periódusaihoz tartozó részletek tisztázására került sor, valamint megtaláltuk az ezen a helyen korábban állt épületek maradványait is. Nemcsak a török időszak építészeti, épületszerkezeti megoldásaira sikerült fényt deríteni, hanem fontos funkcionális kérdésekre, többek között a török vízvezeték- és vízfelvezetési rendszerre is.

A kupolatérben eredetileg a nagymedencét körülölelő bújható gépészeti csatorna készült volna. Ez indokolta a nagy felületen, nagy mélységekig történő régészeti kutatást.

of a former enlargement designed in 1832. Only a new drain would be laid here so we could authenticate the ground plan. The walls were made of mixed dressed stones and brick, a characteristic walling technique of the classicism. Only the outer bearing walls stand, and we could find only the traces of the pulled down thin brick dividing walls, which used to separate rooms with Prussian vaults. A tub was uncovered: it was quadrangular and the brick walls were plastered. We could not detect the traces of the stone pavement here. The basins stood in a row along the southern wall of the room, since the entrance of each room opened from the yard in the north. We also found two wall remains here, which were pulled down at the time of the demolition of the tubs and the construction of this wing. The mortar suggests that they were medieval walls. Neither a layer sequence nor a find material could be associated with them since their environment was filled in with demolition debris and gravel at the time of the construction works in the 19th century. One of them was found in front of the wall on the hill side. It was built mostly of green andesite tuff blocks and it ran in a NW-SE direction. The northern wall of the room of the 19th century was built on top of the medieval wall, the southern section of which was pulled down at the time of the construction of the tub. The other medieval wall ran in parallel to it and E of it, approximately in the middle of the room. It was also pulled down at the construction of the tubs, and the wall of the room was built on its top in the 19th century.

The excavation could penetrate only to a small depth in room no. 11 as well, where we found the filling from the time of the constructions in the 19th century and the continuation of the above-mentioned wall fragments. A broad stone foundation was uncovered on the hill side, on top of which a brick wall was raised in the 19th century. To the east, the continuation of the medieval wall was unearthed. The bottom of the foundation could not be uncovered here either. Drain pipes made of red ceramics were laid on a brick foundation toward the Danube along the wall, which was protected by an auxiliary wall of a single row of stone.

A cellar used to occupy the southern part of the former yard between the domed basin hall and the Juventus tub department. The entire yard was deepened to this level. A wall from the 18th century ran all along the entire length of territory (Fig. 13). It was identified as an element of the flume depicted in a drawing from 1712, which shows the bath and the mill to be built east of it.¹¹ This territory was also significantly disturbed at the construction of the mill. Medieval layers could be found only in a narrow band. The wall of the mill was pulled down at the construction of the cellar area where the machine room was set up.

11 FEHÉRVÁRI 1998, 9., 10. kép

11 FEHÉRVÁRI 1998, figs. 9, 10

A kivitelező elbontotta a kupolatér jelenkori burkolatait: a padlóról a klinkertéglát, a medencékről a márványlapokat, valamint a betont, a falak alsó harmadáról a márványlapokat, valamint a márványburkolat rögzítéseként is használt közel 20 cm-es betonréteget a kismedencék faláról. Az 1940-es évek elején leverték a vakolatot az oldalfalokról, hogy láthatóvá tegyék a faragott kőből készült falazatokat, így azok különböző korszakokban készült pótlásai értelmezhetők, periodizálhatók. A szomszédos helyiségekben lekerült a falakról a csempeburkolat és annak cementes alapja, a padlót szintén teljes felületben felbontották.

A falak vizsgálata során kiderült, hogy a kupolatér, valamint a tőle északra található helyiségek (26., 25., 27.) török koriak. A világháború után készült fényképek ábrázolása szerint a kupola és a tőle északra lévő, ma is álló helyiségeknek még a boltozata sem sérült, s ez a kutatás során be is igazolódott.

A kupolatér másik két oldalán sorakozó helyiségekben a fürdőhöz csatlakozó épületet, vagy legalábbis török kori részleteket kerestünk.

Az eredeti elképzelések szerint a kupolatérben (18. helyiség) két egymással szemben lévő kismedence területét kellett volna először feltárnunk, és a statikai megerősítés után kezdhettünk volna a másik kettő területén a munkákhoz. Szerencsénkre, állandó statikai felügyelet mellett, egy időben mélyíthettünk a kupolatér teljes területén, így az előkerült emlékeket összefüggéseiben láthattuk. A mélyítésnek a statika és a terv keretei szabtak határt.

Bár a 20. századdal bezárólag jelentős átalakításokra, gépészeti felújításokra került sor, nagyon sok részlet megőrződött a 16. századi épületből.¹² A jelenkori padlóburkolat alatt felszínre kerültek a török kori kőpadló (18. kép) erősen sérült, későbbi századokban sokszor javított in situ kövei. Ehhez a padlóhoz illeszkedett egy török padka¹³, amely körbefut a falak mentén, alapvetően meszes, téglaporos (ezért rózsaszín) habarcsból és kőtörmelékéből alakították ki. Ennek kőburkolata már nem maradt meg, az elbontott márványlapok cementhabarcsa alól kibontott faragott kőfalon sok helyütt még látszó rózsaszín nyomokból pedig kiderült, hogy a hozzá kapcsolódó szint magasabban volt a mainál. A padka fedlapjainak ültetőhabarcs-nyomait a mai kismedencék területén is megtaláltuk a falakon, így egyre bizonyosabbá vált az a feltételezésünk, hogy a török korban csak egy medence volt a kupolatérben, a kismedencéket az újkor folyamán építették meg.

A falakon jól azonosíthatóan kirajzolódik alul a rózsaszín padkát alkotó habarcs és felette az egykor az oldalfelületeket borító vörös terazzo vakolat határvona-

From an archaeological and an art historical aspect, the most interesting part of the work was carried out in the domed hall (2, Fig. 14) and in the rooms around it. The layers of the construction history of the bath could be clarified and we found the remains of the buildings that used to stand here. We could unravel the architectural and constructional solutions of the Turkish period, and also found answers to major functional questions like the water-pipe and draining system of the Turkish period.

Originally, a maintenance channel large enough for a man to scrawl in was planned to be built around the large basin in the domed hall. This justified archaeological excavation on a large surface and to a great depth.

The building contractor pulled down the modern facings and floorings in the domed hall: the clinker bricks from the floor, the marble slabs and the concrete from the basins, the marble slabs from the lower thirds of the walls and the nearly 20 cm thick concrete layer from the walls of the small basins, which also fixed the marble facing. The plaster was removed from the walls at the beginning of the 1940's so that the dressed stone walls could be seen and the completions made in the subsequent periods could be interpreted and dated. The tile facing was removed from the walls in the neighbouring rooms together with the cement base and the entire floor was taken up.

The exploration of the walls revealed that the domed hall and the rooms north of it (nos. 26, 25 and 27) came from the Turkish period. According to the photos taken after World War II, the dome and the vault of the still standing rooms north of it were not damaged, and the investigations corroborated it.

A building annexed to the bath or at least fragments from the Turkish period were expected in the rooms on the other two sides of the domed hall.

According to the original plans, the territory of two facing small basins would have been the first task of the excavation in the domed hall (room no. 18) and we were to start working on the territory of the other two ones after static stabilisation. Luckily, we could simultaneously excavate on the entire territory of the domed hall by permanent static surveillance so we could observe the uncovered remains in their context. The static situation and the frames determined in the designs limited the depth of the investigations.

Although significant reconstructions and technical renovations were made up to the 20th century, many fragments have been preserved from the building of the 16th century.¹² The strongly injured and, in the following centuries frequently mended, in situ stones of the Turkish period pavement (Fig. 18) were uncovered under the modern flooring. A Turkish bench¹³ was adjusted to this

12 – A fürdőre vonatkozó török kori forrásokat Sudár Balázs ismerteti (SUDÁR 2003)

13 – A Klinghardtnál közölt alaprajzokon szinte minden esetben jelölik a fal mentén körbefutó padkát. (KLINGHARDT 1927)

12 – Balázs Sudár describes the Turkish sources on the bath (SUDÁR 2003).

13 – The bench running around the walls is nearly always marked in the ground plans published by Klinghardt (KLINGHARDT 1927)

la. A keleti falon, a szaunák bejárata alatti szakaszon, a jelenkori lépcső betonja mögött maradt meg egyedül nagyobb felületen ez a korabeli vakolat (9. kép).

Megállapíthattuk, hogy a nagymedence márványburkolata, valamint a több réteg beton alatt teljességében megvan a török kőlépcső (23. kép). Statikai szempontból is nehezen elképzelhető, hogy az oszlopok alapját elkészülésük óta nagymértékben megbolygatták volna, régészetileg is bizonyítást nyert, hogy az eredeti meszes, törtköves habarcsos alapra helyezett nagy andezittufa tömbökön állnak az oszlopok.

A lépcsőt, a medence alját, valamint a padlót is az írott források szerint márványlapok fedték. Ezekből csak az oszlopok közötti területen maradt meg *in situ* néhány darab. A nagymedence alján nem találtunk eredeti burkolatdarabot, azonban az egykor az alatt lévő, a török építészetre oly jellemző facölöpök (24. kép) felszínre kerültek, s a vizes közegnek köszönhetően fa formájában, épen. Több mint 300 cölöp áll a medence aljában, ebből kettőt kiemeltünk; 1,4 m hosszúak voltak, végük hegyesre faragott. A cölöpök egy részét nem faragták meg, csak kihegyezték, míg néhányánál látszik, hogy hasáb alakúra alakították, vagy egyszerűen csak kettévágták. Több esetben a kérgüket is rajtuk hagyták. A cölöpök szépen sorakoznak a lépcsők alatt is, fekvő gerendát, deszkát csak egy helyen találtunk a medence aljában; a lépcsők kövei a cölöpök tetejére illeszkednek.¹⁴

A nagymedence vizének leeresztéséhez a medence aljában egy nagyobb csatornának kellett elhelyezkednie. Ennek pontos helyét nem ismerjük, megmaradt azonban az a hely, a Duna felőli oldalon, ahol az oszlopok alatti falgyűrű alapozásában kialakították a csatorna áttörését, valamint egyetlen kőlap az egykori csatorna oldalából a lépcső alatt. Ebből látszik, hogy a mai napig ugyanazon a vonalon halad az ürítőcsatorna, így az újkori vízvezetés kialakításakor egyszerűen elbontották a korábbi. Épen megőrizték viszont azt a (másodlagosan felhasznált középkori) kőlapokkal fedett török csatornát (19. kép), amely a kupolatérből szállította ki a vizet a Duna felé, napjainkig ezen távozik a víz a helyiségből.

Több szakaszon sikerült épen megtalálnunk a török vízvezető csatornát (21. kép), amely a kupolatér hegy felőli oldalán, a fal mellől indul. Első köveit hozzáillesztették a falhoz, anélkül, hogy a falat áttörték volna, így csak a belső térben folyó vizeket gyűjthette össze. A medencelépcsők és oszlopok alapozásának ívét követő csatorna további szakaszait csak a helyiség déli felében találtuk meg, egyre mélyebb szinteken. Egyes részei erősen sérültek, az újkori csatornák nyomvonala olykor egybeesik a török koriéval, ilyenkor elbontották az adott szakaszt, vagy egyes részleteit. A csatornát kőből építették, V alakban rakott kőlapokból, és ráhelyezett kő fedőlapból áll.

floor, which ran all around the walls. It was made of limy mortar mixed with brick powder (thus pink) and broken stones. The stone cover of the bench has not been preserved. The pink traces observed at many places on the wall of dressed stones uncovered under the cement mortar of the removed marble slabs tell that the level to which it belonged was higher than the actual one. The traces of the bedding mortar of the covers of the bench were found on the walls on the territory of the modern small basins as well, so the supposition that there used to be only a single basin in the domed hall in the Turkish period and the small basins were built only in the modern period seems to be justified.

The borderline between the mortar of the pink bench and the red terrazzo plaster that used to cover the walls above the bench is clearly outlined on the walls. This contemporary plaster has been preserved on a larger surface (Fig. 9) only on the eastern wall. It appeared in a band under the entrance to the saunas behind the concrete of the modern stairs.

We could establish that the Turkish stairs were completely preserved under the marble cover of the large basin and the layers of concrete (Fig. 23). It is also difficult to imagine from a static point of view that the column bases were significantly disturbed since they had been constructed and, as it was archaeologically proved as well, the columns stand on large andesite tuff blocks placed on the original mortary base of broken stones.

The stairs, the bottom of the basin and the floor were also covered with marble slabs according to the written sources. A few *in situ* fragments have remained from them only in the area between the columns. We could not find the fragments of the original cover on the bottom of the large basin, yet the wooden posts, so characteristic of the Turkish architecture, were uncovered under it (Fig. 24) in an intact condition owing to the moist environment. More than 300 posts stood on the bottom of the basin. Two of them were lifted: they were 1.4 m long with a pointed terminal. Some of the posts were not shaped only pointed, while at a few posts it can be seen that they were cut to a prismatic shape or they were simply split. Often even the barks were left on the trunk. The posts extend under the stairs as well. Only a single horizontal timber or plank was found on the bottom of the basin. The stones of the stairs were placed on top of the posts.¹⁴

A larger drain had to be built in the bottom of the basin to drain off the water from the large basin. Its exact place is not known. Nevertheless, the place where the wall was broken through for the drain in the ring foundation under the columns on the Danube side has been preserved together with a single stone slab from

14 A faletelek dendrokronológiai elemzését, valamint a fafajták meghatározását Gryneaus András végzi.

14 András Gryneaus carries out the dendrochronological analysis and the determination of the tree species.

Megmaradt egy török túlfolyó részlete is (22. kép): a medence déli oldalánál indul, észak felé, a 27. helyiség felé szállította el a vizet.

A falakban megtaláltuk a török vízvezeték-csőrendszert (7., 8. kép).¹⁵ Az egész kupolatérben, valamint a 26. és 27. helyiségekben is követhető a nyomvonala. Csak az újkori áttörések helyén hiányoznak szakaszai, minden más helyen in situ található a falban. Az újkori felújítási, átépítési munkák során sérültek a csövek, így a felület egyenetlenségeinek kiegészítése miatt több helyen is találunk újkori téglabetömlőket. Ezeket kibontva azonban minden esetben megtaláltuk a sérült vezeték is. E vízvezetékcsövek fehér, illetve vörös kerámia-csővek, nagy részük belül zöld mázas, de mázatlanokat is találhatunk. Nagy mennyiségű rózsaszín habarcsba rakott téglák között helyezték el a csöveket, így azok kövekkel közvetlenül nem érintkeznek.

A kupolatérbe a déli fal áttörésén keresztül érkezett a víz és két irányban, a Duna és a hegy felőli falban haladt az egykori előcsarnok felé, közben kb. 8 falikutat táplált.¹⁶ E kutak közül 7 kőfoglatát (20. kép) in situ megtaláltuk, a többi vélhetően újkori faláttörések elkészítése során semmisült meg. A foglatok a török kor után a legkülönbözőbb módon sérültek, így található köztük olyan, melynek első felét levésték, ezáltal a szerkezetet hosszmetsetben látjuk, van, amely keresztmetsetét mutatja, sőt a keleti falon egy „kódoboz” teljes épységben megmaradt, homlokoldalán a csorgócsaplyuk helyével. A falikutak kőfoglatát találtuk meg, díszes előlapjuk nem került felszínre, de rokon lehetett a Gerő Győző által a Király fürdőben talált kőlapokkal.¹⁷

Egykor a csorgók vize az úgynevezett kurnákba zubbogott, amelyekből egy a felújítás előtti enteriőr részét képezte, a szaunák felé vezető átjárók közötti mosdómedence alapjául szolgált. Ennek szétszedésekor derült ki egyértelműen, hogy másodlagos helyzetben, kissé sérülten egy török kurnát használtak fel. A Romkert hegy felőli falából sikerült kiemelnünk egy másik kurnát, amit az időjárás erősen erodált már. A Juventus kádosztály alatt kialakításra kerülő új csatorna építésekor egy 19. századi aknát találtak, aminek a falában szintén egy kurna látszik. Ennek kiemelésére nem került sor.

A kupolatér északi falán egy cső átvezet a 26. helyiségbe, ahol egy falikutat táplált, melyet egy török falfülke is kiemel. A hegy felőli falban pedig továbbhalad a vezeték a mára már elpusztult előcsarnok felé, közben itt is egy falikut kőfoglatata jelzi az egykori csorgók helyét.

A 27. helyiségben csak a déli falon maradt meg a csőrendszer egy szakasza, sajnos a helyiség Duna fe-

the wall of the drain under the stairs. They indicate that the drain pipe still runs along the same line and the former one was simply taken out at the construction of the modern drain. The Turkish drain (Fig. 19) covered with stone slabs (a secondarily used medieval channel), which carried the water from the domed hall to the Danube, was preserved unchanged. The water still leaves the room through this canal.

Stretches of the Turkish drain that starts from the hill-side wall of the domed hall were found in an intact condition (Fig. 21). The first stones were fitted to the wall without breaking through the wall, so the drain could only collect the water that flowed in the interior. Further sections of the drain that ran along the arc of the stairs of the basins and the foundations of the columns were found only in the southern half of the room as it sank deeper and deeper. Certain parts were seriously damaged. The track of the modern drains sometime covers that of the Turkish ones. In these cases an entire stretch or at least its fragments were pulled down. The drain was built of stone, from stone slabs laid in a V-shape and stone covers were placed on top.

The fragment of a Turkish overflow pipe has also been preserved (Fig. 22): it started northwards at the southern side of the basin and it carried the water toward room no. 27.

We found the Turkish water-pipe system in the walls (Figs. 7 and 8).¹⁵ It can be followed in the entire domed hall and in rooms nos. 26 and 27. Its stretches are missing only where the walls were broken through in the modern period, otherwise they were preserved in situ in the walls. The pipes were damaged during the renovations and reconstructions in the modern period, so we found bricks inserted into the wall in the modern period to fill up the unevenness of the surface. After they had been removed, the damaged pipes were found everywhere. They are white or red ceramic pipes. Many have green glaze on the inside, although unglazed ones also occurred. The pipes were laid between bricks laid in a large quantity of pink mortar, so they did not touch the stones themselves.

Water arrived in the domed hall across the breakthroughs in the southern wall and it was carried on toward the vestibule in two directions: in the walls on the Danube and the hill side. On its way it fed about 8 wall fountains.¹⁶ The stone capture of 7 fountains (Fig. 20) was found in situ, while the rest were probably destroyed when the walls were broken through in the modern period. The captures were damaged in various ways after the Turkish period. In a few cases the front

15 Gerő Győző a Király fürdőben tárta fel a vízvezetékcsöveket a falakban, és rekonstruálta a fürdő vízvezetékrendszerét. GERŐ 1963, 20.

16 A falikutak számáról az írásos adatok tájékoztatnak, amelyek ebben nem teljesen azonosak. SUDÁR 2003

17 GERŐ 1963, 9. és 11. kép

15 Győző Gerő unearthed the water pipes in the walls of the Király bath and reconstructed the water system of the bath. GERŐ 1963, 20

16 Written sources speak about the number of the wall fountains, although the data are not always consistent. SUDÁR 2003.

lői fala nem élte meg a 21. századot, az északi falsarok csonkjában pedig nem találtuk meg az észak felé haladó csövek maradványát. Ebben a helyiségben 2 falikút helye feltételezhető, azonban a közfoglalat itt teljesen hiányzik.

A délnyugati falsaroknál érkezik a kupolatérbe az a vízvezeték is, ami a medence feltöltésére szolgál. Nagyobb átmérőjűek ezek a kerámiacsövek, mint a falikutakat táplálók. Szerencsénkre az újkori átépítések egy-egy kis részletét megkímélték ennek a vezetékrendszernek is. A déli falban egy ideig párhuzamosan fut a Duna felé eső csörgőkat tápláló vezeték és a medencéhez tartozó, amely a fal tengelyében lefelé fordul ott, ahol a 19. sz. végén a 13. helyiségbe átjárót alakítottak ki. A külső szint alatt az egyik cső lenyomata megőrződött a falban, a nagymedence felé haladó vízszintes szakaszánál pedig a segédfal nagy tömege, sőt egy in situ csődarab is megmaradt. A segédfalat téglából rakták, és rózsaszín terrazzo (téglaporos) habarcsot használtak.

A nagymedencébe ma egy hatalmas vízköszakállal rendelkező kúton/vízköpőn (16. kép) át ömlik a víz. A 19. századi metszetek ábrázolásából azonban egyértelműen kiderül, hogy a nagymedence feltöltési rendszerét az évszázadok folyamán változtatták, maga a vízköpő sem török kori.¹⁸

Szemléletesen kirajzolódott előttünk a török kori épület szerkezeti rendszere is. A külső felületén kőkváderes, belül török falakban az alapozásban és a boltozatindítás alatt, valamint az oldalfalakban (a 26. és 27. helyiségben közép magasságban, a kupolatérben két szinten is) fa koszorúgerendapár (25. kép) fut, helyenként merőlegesen rájuk szögelt rács elemmel.¹⁹ Az alapozásban épek a gerendák (7. kép), míg a felmenő falakban leginkább csak a faerezet lenyomatát őrző habarcsos gerendafészkek láthatók. A nagyméretű kvádekből rakott falon keskenyebb kőszáv takarja a koszorúk helyét.

A feltárások nyomán képet alkothatunk a fürdő eredeti színvilágáról is. Az egykorú források is említik a vörösmárvány-medencét, a többszínű márvány padlóburkolatot. A 19. sz. vége óta barnás műkő jellegű anyaggal fedett kupola és csegelyek, mind a 18. és a 26. és 27. helyiségek boltozatai középrózsaszín, téglaléményt tartalmazó vakolattal (3., 5., 6. kép) fedettek voltak. Az oldalfalakat a padkák felett kemény, sima felületű sötét terrakotta színű terrazzo burkolat fedte (9. kép), melynek nagyobb ép felületeit több helyen megtaláltuk a 26. és 25. – egykor egybetartozó – helyiségekben. Néhány oszlop törzsén fellelhető két réteghez tartozó színezés.

18 A kút vízköszakállának vizsgálatát, valamint az épület egyéb köveinek vizsgálatát Mindszenty Andrea és Horváth Zoltán végezte el.

19 Minden falban két gerendából álló rácsos koszorú szerkezettel találtunk, a keleti fal gépészeti átörésekor tapasztaltuk, hogy ott három gerenda fut párhuzamosan az alapban.

part was carved off so that the structure can be seen in a longitudinal cross-section, while in other cases the transversal cross-section appears. A single "stone box" was entirely preserved in the eastern wall with the place of the hole on the front through which the water flowed. The stone captures of the wall fountains were found, while the ornamental frontal covers were not uncovered. They were probably similar to the stone slabs that Győző Gerő found in Király bath.¹⁷

The water from the fountains used to flow into the so-called kurnas, one of which belonged to an interior developed before the reconstruction. It was the base of the wash-basin between the passages to the saunas. As it had been taken apart, it became evident that a slightly damaged Turkish kurna was used in a secondary position. We succeeded in taking out another kurna from the wall of the Ruin Garden under the hill, which had already strongly been eroded. At the construction of the new drain under the Juventus tub department, a shaft was found from the 19th century, in the wall of which another kurna could be seen. We left it there.

A pipe led to room no. 26 in the northern wall of the domed hall where it fed a wall fountain, which was emphasised by a Turkish niche. The pipe went toward the since then destroyed vestibule in the wall on the hill side. On the way, the stone capture of a wall fountain indicated the place of a former well.

In room no. 27A, only a section of the pipe system has been preserved in the southern wall. Regrettably, the wall of the room on the Danube side did not survive to the 21st century and the remains of the northward running pipes were not found in the remains of the northern wall corner. In this room, the places of two wall fountains can be supposed but nothing remained of the stone captures.

The water pipe that feeds the basin also arrives in the domed hall at the southwestern wall corner. These ceramic pipes have a larger diameter than the ones that fed the wall fountains. Luckily, the modern reconstructions left intact a few small details of this pipe system as well. In the southern wall, the pipes that feed the wall fountains on the Danube side and the ones of the basin run in parallel until the latter one turns downward in the axis of the room where a passage to room no. 13 was built at the end of the 19th century. The imprint of one of the pipes was preserved in the wall under the threshold level, while the bulk of the auxiliary wall and even an in situ pipe fragment survived at the horizontal stretch running toward the large basin. The auxiliary wall was built of bricks and a mortar of pink terrazzo (brick powder) was used.

To date, the water flows into the large basin through a well, a spout (Fig. 16) having a huge calcareous fur. The engravings from the 19th century evidently show

17 GERŐ 1963, figs 9 and 11

A fejezet alatt rózsaszínű, a lábazat közelében sötét terakotta.²⁰ Az eredeti fejezetek (15. kép) nagy része vörösmészű, néhány fehérmészű, sarkaikon hullámos visszametszéssel, melyeket mára műkövel sarkosra egyszerűsítettek.²¹ A török korban sem voltak vakolva a közöttük feszülő kétféle színű – fehér és vörösesbarna – kőből rakott hevederek. Felettük a kupola párkányig húzódó kőfelületében is fellelhető ez a keleti építészetre jellemző két színre komponáltság. A kupolatérhez igazodó színvilággal találkozunk a 27. és az egykor összetartozó 25. és 26. helyiség esetében, melynek boltozata az elfalazott, most kibontott hatszögletű felülvilágítókkal együtt eredeti.²² Rózsaszín vakolattal fedett mindkét oldalon, eredeti török kori, a mai 25. és 27. helyiséget összekötő csúcsíves ajtó felett az iszlám építészetre jellemzően, lépcsősen mélyített faltükör is (3., 4. kép).

A 18. helyiségben követhetőek az újkori és modern átalakítások nyomai. Az oldalfalakon az eltérő jellegű vagy színű kőfelületek vagy a vakolatleverés alapján azonosíthatóak az ábrázolásokon és tervrajzokon is esetenként szereplő nyílások – azóta elfalazott ablakok és ajtók – helye. Az északi fal 27-es helyiséggel közös falát a 18. században egy ajtóval törik át, melyet még a barokkban falfülkévé módosítottak, s a 19. sz. elejére már nyoma sincs. A sarokmedencék területét lerekesztő falak rögzítését szolgáló bekötések elfalazott nyomai megmaradtak, csakúgy, mint az egykor a női és férfi medencefelet elkülönítő fapalánk gerendájáé.

A kupolatértől délre eső helyiségek falazatai ma is magukba foglalják az újkori, a 19. század végéig meglévő nyitott víztároló medencék vastag terrazzo burkolatát, melyeket akkor kemény mészkőtáblákkal körbeburkolt felülvilágító boltozott helyiségekké alakították. A kupolatértől keletre eső kis helyiségek fürdővel közös megtisztított fala és a szint alatt feltártak együttesen mutatják, hogyan vált az újkori kis toldalékból a 19. század közepén boltozott, mélyített kádfürdős egység, melyek feltöltésével, átfalazással, újraboltozással végül gőzkabinok jöttek létre az 1890-es években (11., 12. kép).

A feltárások során megtaláltuk a ma is álló török fürdőt megelőző épületek maradványait. A kupolatér délnyugati kismedencéjének területén került felszínre egy (véltetően) középkori forrásfoglalás (27. kép). Négyzetes alakban kváderkövekből rakott kutat találtunk, amelynek a külső faszaluzata is épen megmaradt. A bontás során, amikor ezt a kőfoglalatot már két kősor mély-

that the filling system of the large basin was changed during the centuries and the spout itself is not from the Turkish period.¹⁸

The structural system of the Turkish building also clearly appeared. A pair of wooden crossbeams (Fig. 25) runs in the walls built of ashlar on the exterior surfaces and rubble inside, in the foundation, under the start of the vault and also in the vertical walls (at middle height in rooms nos. 26 and 17 and at two levels in the domed hall), sometimes with lattice members nailed on them at a right angle.¹⁹ The timbers were intact in the foundation (Fig. 7), while in the vertical walls only beam pockets were usually preserved with the imprints of the veining in the mortar. A narrower row of stones covers the place of the crossbeams in the walls raised from large ashlar.

The excavations also uncovered the original colours of the bath. The contemporary sources also mention the red marble basin and the multicoloured marble pavement. The dome and the pendentives, which have been covered with a brownish material of a synthetic stone character since the end of the 19th century, and the vaults of rooms nos. 18, 26 and 27 were covered with a medium pink plaster containing brick powder (Figs 3, 5 and 6). A hard, smooth-surfaced, dark terracotta-coloured terrazzo covered the walls above the benches (Fig. 9), larger intact surfaces of which were found at a number of places in the once connected rooms nos. 25 and 26. Two layers of paint were uncovered on the shafts of a few columns. Pink colour was found under the column head and dark terracotta near the base.²⁰ Most of the original column heads (Fig. 15) were made of red limestone, a few were made of white limestone with a scalloped pruning at the corners, which has since been completed with synthetic stone to a simple angular shape.²¹ The crossbars stretching between them were made of two-coloured rocks, red and dark brown, and they were not plastered in the Turkish period. The same composition based on two colours, characteristic of the eastern architecture, can be found higher as well on the stone surface up to the cornice of the vault. Colours matching those of the domed hall can be found in room no. 27 and the once connected rooms nos. 25 and 26, the vault of which is still the original one together with the formerly walled-in and now reopened hexagonal

20 Sudár Balázs Evlia Celebi szövegközléséből kiderül, hogy az előcsarnokban állt az a bizonyos, a fürdőnek is nevet adó zöld – vélhetően andezittufa – oszlop.

21 A pótlások egy része a felújítás alatti páratartalom-csökkenés miatt meglazult, lepotyogott.

22 A 27. helyiség nyugati boltozatfelének egy szakaszát a helyiség fölé emelt barokk emelet belső lépcsőjének kialakítása miatt elbontották, majd a téglák tanúsága szerint is a 19. század végén visszaboltozták. A 26. helyiségnek a 19. század végén a 25. sz. átjáróvá leválasztott keleti végén elbontották a török dongaboltozatot, és itt a teret csehsüveg-boltozattal fedték le.

18 The analysis of the calcareous fur of the well and the stones of the building was carried out by Andrea Mindszenty and Zoltán Horváth.

19 A braced crossbeam structure of two timbers was found in every wall and three parallel timbers were observed in the foundation at the technical break-through of the eastern wall.

20 It can be read in Balázs Sudár's publication of Evlia Celebi's text that the green, probably andesite tuff column after which the bath was named stood in the vestibule.

21 Some of the inserted elements became loose and fell off at the time of the reconstruction because of the decreased moisture content.

séig kibontottuk a térségben sokfelől érkező vizek elapadtak, csak a kőkeretben tört felszínre, itt azonban 50–70 l/perc vízhozammal. A víz kb. 35 °C melegtermálvíz. A forrásfogalás alakja, szerkezete rekonstruálható, teljes feltárása statikai okok miatt nem volt lehetséges, így arról sincs pontos információnk, hogy milyen mélységű. A feltárt szintig betöltése egységes volt: bedobált amorf, olykor faragott kövek (köztük egy küszöbkő valamint egy ágyúgolyó) alkották.

Ehhez a kútjellegű építményhez kapcsolódik egy lényegesen nagyobb, medenceszerű rész. Oldalfalainak befele néző részét kváderkövekből rakták, mögötte a falszövet meszes habarccsal szilárdított törtkövekből áll. Hegy felőli része erősen sérült, itt egy későbbi, török, téglából készített elfalazást találtunk.

Az egész építményt a jelenlegi fürdő építésekor bontották vissza, a török fürdő felmenő falainak indítási szintjéig. A két épület tájolása nem egyezik meg, a forrást a kövekkel gyakorlatilag eldugózták, a víz új utakat keresett magának az épület alatt. Ezt mutatja, hogy ebben a kismedencében még a felújítás megkezdése előtt is, ha leeresztették a vizet, a lépcsőkből valamint az aljából szívárgott a víz.

A kupolatérben a Duna felőli oldalon, a fürdő falával közel párhuzamosan 1,1 m széles kőfalat (28. kép) tártunk fel. Szakaszait megtaláltuk a 27. és 11. helyiségekben is, így kb. 30 m hosszúságban tudjuk követni a jelenlegi feltárások eredményeképp. Hozzáköthető leletanyagot nem találtunk, habarcsa alapján középkorinak tartjuk.

Hozzákapcsolódó falak, falsarok nem került felszínre, egy keresztirányú falat lehet vele összefüggésbe hozni. A 7. helyiség északi falát, a 19. századi téglafalat egy korábbi kőfalra alapozták. A két fal iránya nem egyezik meg teljesen. A korábbi csatornák kialakítása során nyitott falátörésekben a törtkőfal szerkezete is láthatóvá vált: koszorúgerenda-fészkeket találtunk benne. Szintén egy hasonló szerkezetű korábbi kőfalra alapozták a Juventus kádosztály hegy felőli falát.

2005 januárjában további két héten keresztül folytattunk ásatásokat a fürdőben, az áttervezésekhez kapcsolódóan. A kupolatér keleti oldalában a medence és a fal között egy lépcsős lejárattú, kőépítmény – vélhetően vízvételi hely (26. kép) – került felszínre. Itt is nagyobb mennyiségben tört fel a termálvíz.

A feltárások eredményeinek nyomán rekonstruálhatóvá válik a török fürdő gépészete, vízelvezetési rendszere. Belső kialakítása még kérdőjelekkel tarkított, de színvilágát, a falikutak elhelyezését tekintve nagyon is pontos képet alkothatunk róla. A 19. századi építkezések jelentős mélységéig megbolygatták a fürdő környezetét, így a korábbi korokra vonatkozó adatok közül a legtöbb a török épületrészekben került felszínre.

fomerels.²² The niche of recessed arches, a characteristic element of the Islamic architecture, above the ogival door that connects rooms nos. 25 and 27 is an original element of the Turkish building and it was covered with pink plaster on both sides (Figs. 3, 4).

The traces of the reconstructions made in the early modern and the modern times can be observed in room no. 18. The stone surfaces of different characters or colours or the removed plasters show the openings, the places of the walled-in windows and doors, which are sometimes marked in the representations and the designs. In the 18th century, a door was cut in the northern wall to room no. 27, which was modified into a wall recess still in the baroque period, and it finally entirely disappeared by the beginning of the 19th century. The walled-in traces of the bonds that fixed the walls that closed off the territory of the corner basins have been preserved similarly to the timber of the plank wall that used to separate the female and male areas of the basin.

The walls of the rooms south of the domed hall still contain the thick terrazzo facing of the open cisterns, which were built in the early modern period and existed until the end of the 19th century, when they were transformed into vaulted rooms with hard limestone slab facings with overhead lighting. The cleaned walls of the small rooms east of the domed hall shared with the bath and the walls unearthed under the level together indicate how the small annex of the early modern period became a vaulted, sunken tub-bath unit in the middle of the 19th century until finally they were replaced by steam cabins in the 1890's with the filling up of the territory and the construction of new walls and vaults (Figs 11, 12).

In the course of the excavations we found the remains of buildings from before the construction of the still standing Turkish bath. A probably medieval spring capture (Fig. 27) was found on the territory of the southwestern small basin of the domed hall. We found a rectangular well built of ashlar and even its exterior covering boards have been preserved. As the stone capture was cleaned to the depth of two stone rows, the waters that arrived from diverse directions ceased flowing and they upwelled only in the stone frame with a 50-70 l/min water output. It was a thermal water of about 35 °C. The shape and the construction of the spring capture can be reconstructed although it could not completely be unearthed because of static reasons and we cannot exactly tell how deep it was. The filling

22 A stretch of the western part of the vault of room no. 27 was demolished because of the construction of the interior staircase of the baroque upper floor built above this room, then, as it can be read from the bricks, the vault was reconstructed at the end of the 19th century. The Turkish barrel-vault was demolished at the eastern end of room no. 26, which was separated for the purpose of passage no. 25 and the space was covered with a Prussian vault.

was uniform until the depth it was unearthed to: it consisted of amorphous, sometimes carved stones (among them a threshold stone and a cannonball).

A significantly larger basin-like area is connected with this well-like construction. The interior side of the walls was built of ashlar, which covered a wall texture of broken stones stabilised with limy mortar. The hillside of the construction was severely damaged, and a later brick wall was found here from the Turkish period.

The entire building was pulled down at the construction of the actual bath until the start of the vertical walls of the Turkish bath. The orientation of the two buildings is different. The spring was practically tapped with the stones, and the water found new courses under the building. This is indicated by the phenomenon that water started seeping from the stairs and the bottom of the small basin when the water was drained off before the start of the reconstruction.

A 1.1 m broad stone wall was uncovered in the domed hall on the Danube side, which ran nearly parallel to the wall of the bath (Fig. 28). Its stretches were found in rooms nos. 27 and 11 as well so by the end of the excavations we could document it in a length of about 30 m. No find could be associated with it, according to the mortar it was built in the Middle Ages.

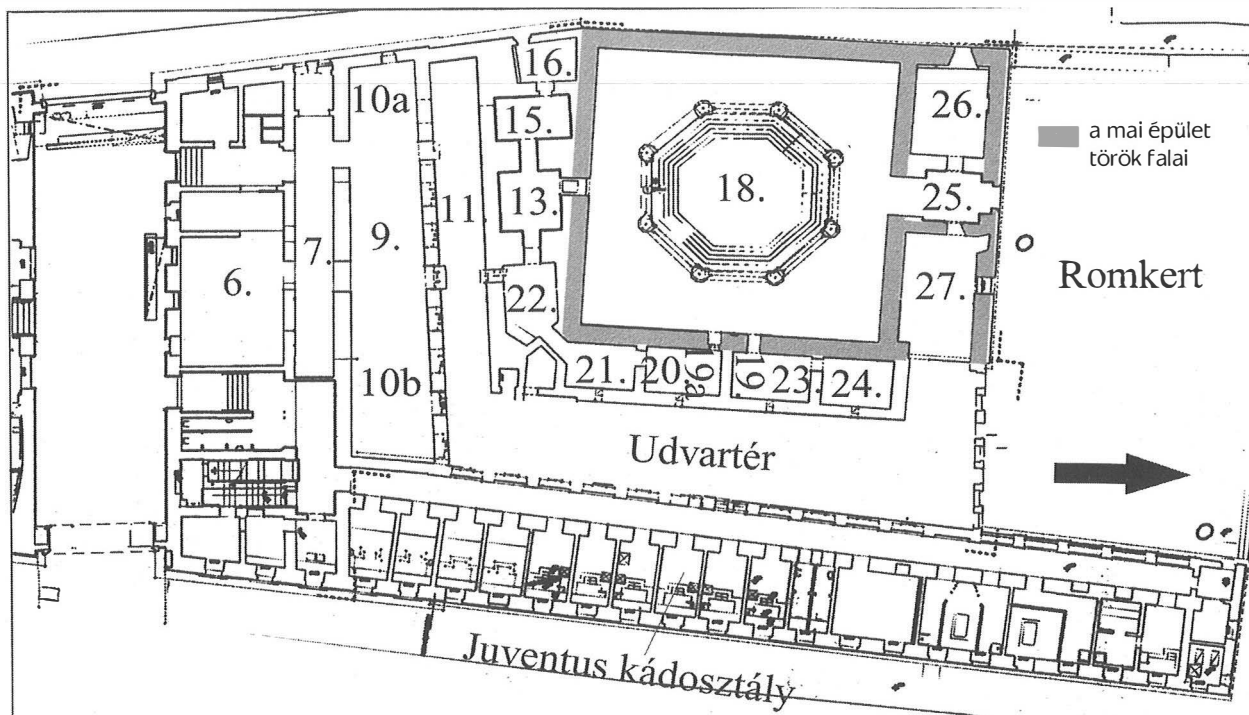
No related walls or wall corners were uncovered, only another transversal wall could be linked with it. The northern wall of room no. 7, a brick wall from the 19th century, was built on top of an earlier stone wall. The direction of the two walls was not exactly identical. In the break-through of the walls made at the laying of the former drains, the structure of the broken-stone wall could also be observed: we found pockets of crossbeams. The hill-side wall of the Juventus tub department was also founded on an earlier stone wall of a similar construction.

Excavations were conducted in the bath for two more weeks in January 2005 in connection with the modifications of the designs. In the eastern side of the domed hall, a stone construction with a stepped descent, probably a water source (Fig. 26), was found between the basin and the wall. Thermal water also upwelled here in large quantities.

In result of the excavations, the technical solutions and the draining system of the Turkish bath can be reconstructed. There are still white spots regarding the interior design, but a fairly clear picture can be drawn about its colours and the locations of the wall fountains. The constructions in the 19th century disturbed the environment of the bath to a significant depth so most of the data regarding the earlier periods were uncovered within the Turkish parts of the building.

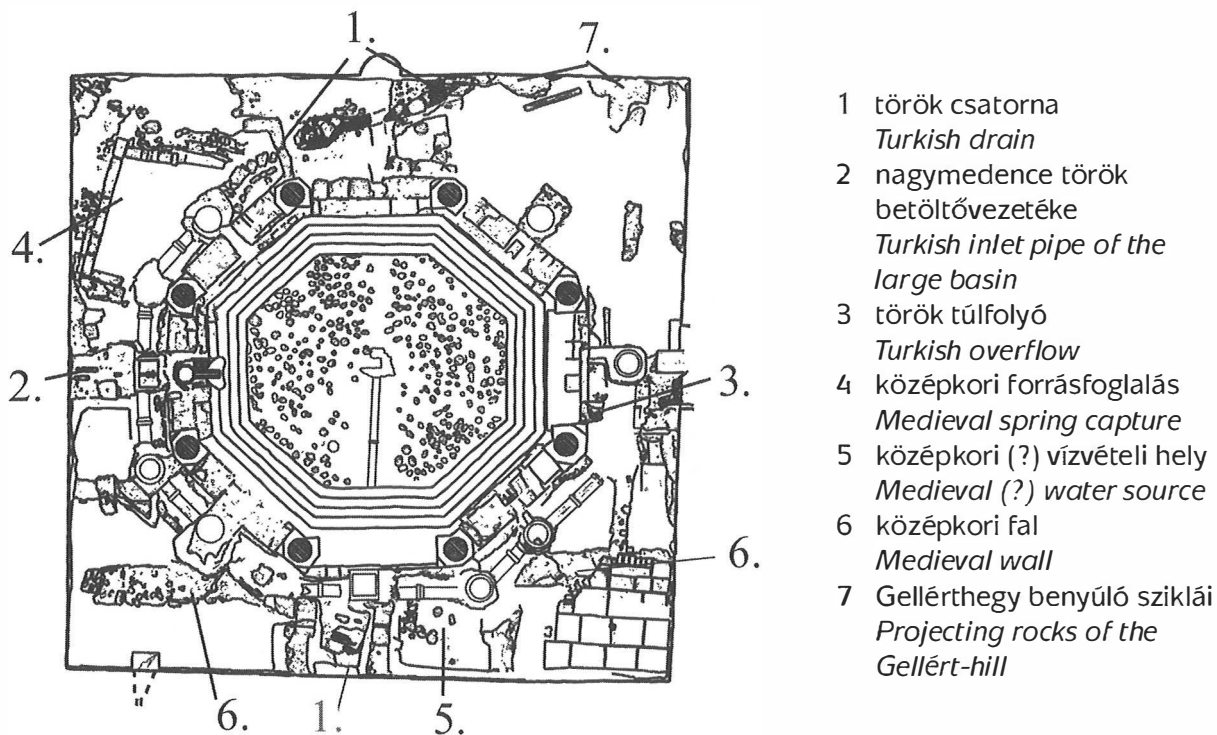
Irodalom • References

- Budapest Műemlékei I. FEHÉRVÁRI 1998 Budapest Műemlékei I. szerk.: Pogány Frigyes, Budapest 1955, 724–728. FEHÉRVÁRI Z.: Budapest, I. Döbrentei tér 9. Rudas fürdő, Tudományos dokumentáció. Budapest 1998.
- GARÁDY 1943 GARÁDY S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése (1931–1941). *BudRég* 13 (1943) 167–254.
- GERŐ 1963 GERŐ GY.: A török kori Király fürdő II. *BudRég* 20 (1963) 137–154.
- GERŐ 1980 GERŐ GY.: Az Oszmán-török építészet Magyarországon. Budapest 1980, 81–116.
- KLINGHARDT 1927 KLINGHARDT, K.: *Türkische Bäder*. Stuttgart 1927.
- KOVÁCS 2003 KOVÁCS E.: Budapest, I. Rudas-fürdő. Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2003, Budapest 2004, 172.
- SUDÁR 2003 SUDÁR B.: Török fürdők a hódoltságban. *Történelmi Szemle* XLIV (2003) 3–4, 213–263.

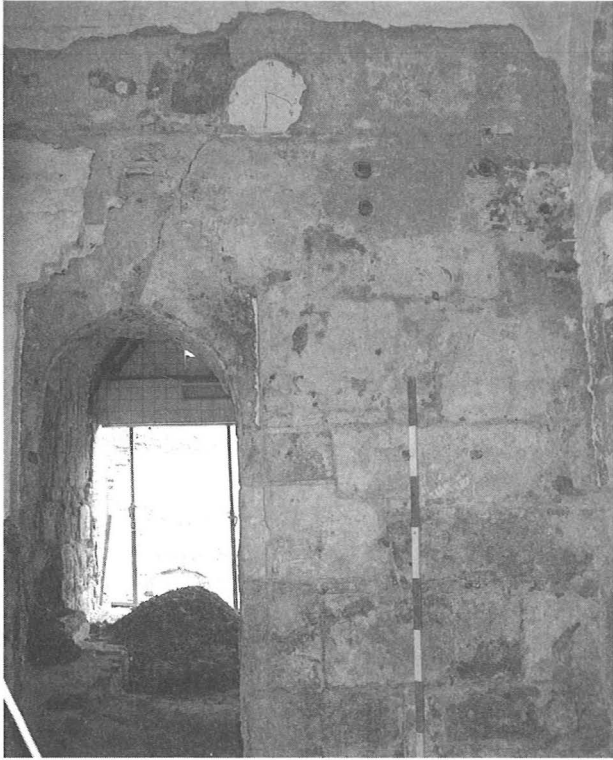
1. kép: Bp., Rudas fürdő. Helyszínrajz a helyiségek számozásával (Kaszab Ákos tervező műemléki felmérési terve alapján)

Fig. 1: Bp., Rudas bath. Ground plan with the numbers of the rooms (after Ákos Kaszab monument designer's survey sketch)

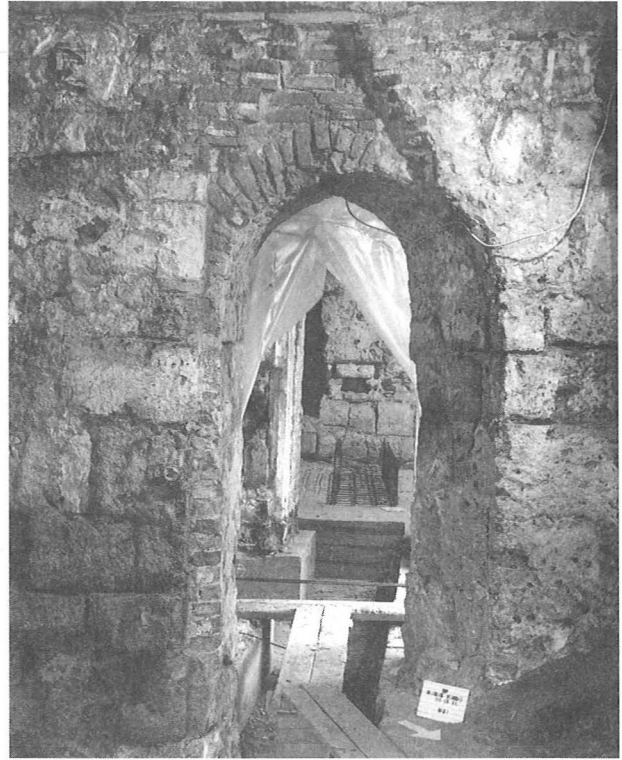
2. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatérben talált régészeti jelenségek fotogrammetriai felmérése (A felmérést Vajda József és Gyórfy Ilona készítette)

Fig. 2: Bp., Rudas bath. Photogrammetric survey of the archaeological phenomena found in the domed hall (József Vajda and Ilona Gyórfy made the survey)

3. kép: Bp., Rudas fürdő. A 25. helyiség keleti (török) fala vakolatmaradványokkal, eredeti ajtódíszítéssel

Fig. 3: Bp., Rudas bath. The eastern (Turkish) wall of room no. 25 with plaster remains and the original door ornament

4. kép: Bp., Rudas fürdő. A 27. helyiség nyugati (török) fala az eredeti lépcsős tükrös ajtódíszítéssel

Fig. 4: Bp., Rudas bath. The western (Turkish) wall of room no. 27 with the original recessed door ornament

5. kép: Bp., Rudas fürdő. A 26. helyiség északi (török) fala és boltozatindítása: vakolatmaradványok és a török fülke kibontás előtt

Fig. 5: Bp., Rudas bath. The northern (Turkish) wall of room no. 26 and the start of the vault: plaster remains and the Turkish niche before cleaning

6. kép: Bp., Rudas fürdő. A 26. helyiség északi falában talált török fülke kibontás után

Fig. 6: Bp., Rudas bath. The Turkish niche discovered in the northern wall of room no. 26 after cleaning

7. kép: Bp., Rudas fürdő. A 18. helyiség északnyugati falsarka: az alapozásban török gerendák (a méterrúd harmadik osztásánál), a falban török vízvezetékcsövek láthatóak (a méterrúd teteje fölött)

Fig. 7: Bp., Rudas bath. The northwestern wall corner of room no. 18: Turkish timbers (at the third mark of the metre) can be seen in the foundation and in situ Turkish water pipes in the wall (above the metre)

8. kép: Bp., Rudas fürdő. A falban in situ látható török vízvezetékcső

Fig. 8: Bp., Rudas bath. In situ Turkish water pipe in the wall

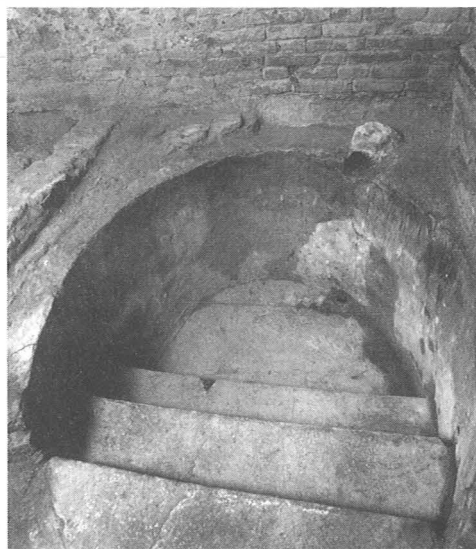
9. kép: Bp., Rudas fürdő. A 18. helyiség keleti falán megmaradt török vakolat

Fig. 9: Bp., Rudas bath. Turkish plaster preserved on the eastern wall of room no. 18

10. kép: Bp., Rudas fürdő. A 6. helyiségben felszínre került 19. század végi kádfürdő

Fig. 10: Bp., Rudas bath. Tub-bath from the end of the 19th century uncovered in room no. 6

11. kép: Bp., Rudas fürdő.

A 24. helyiségben felszínre került 19. század közepén készített kádfürdő

Fig. 11: Bp., Rudas bath. Tub-bath made in the middle of the 19th century uncovered in room no. 24

12. kép: Bp., Rudas fürdő. A 20. helyiség nyugati fala: a török falszövet, 18. századi átfalazás, valamint egy 19. századi boltváll látható

Fig. 12: Bp., Rudas bath. The western wall of room no. 20: Turkish wall texture, re-walling from the 18th century and a shoulder from the 19th century

13. kép: Bp., Rudas fürdő. Az udvartéren felszínre került 18. századi malomfal

Fig. 13: Bp., Rudas bath. Mill wall from the 18th century uncovered in the yard

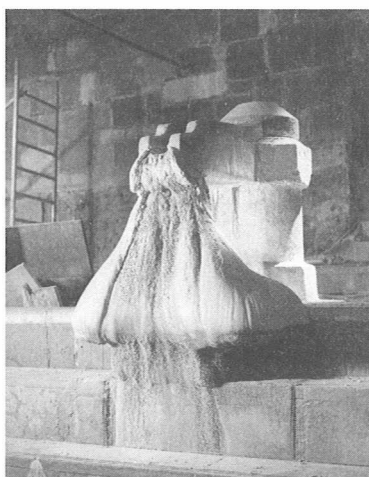
14. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatér (18. helyiség) északi irányból fotózva

Fig. 14: Bp., Rudas bath. Domed hall (room no. 18) from the north

15. kép: Bp., Rudas fürdő. Oszlopfő a kupolatérben

Fig. 15: Bp., Rudas bath. Capital in the dome hall

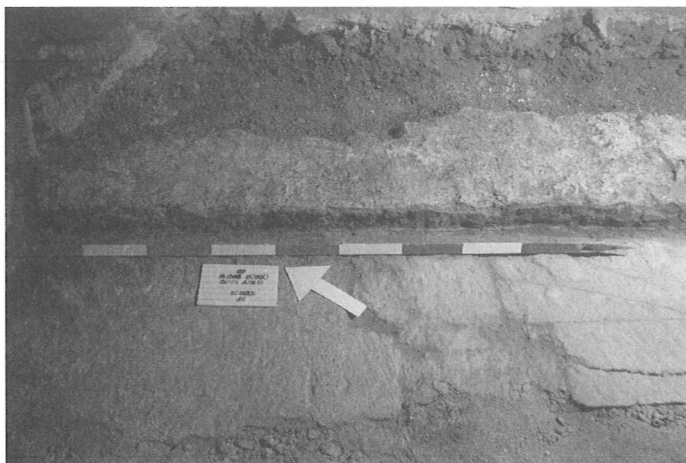
16. kép: Bp., Rudas fürdő. A nagy-medence jelenlegi vízköves kútja

Fig. 16: Bp., Rudas bath. The scaled fountain of the modern large basin

17. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatér sarkaiban látható török sztalaktit boltozat

Fig. 17: Bp., Rudas bath. Turkish stalactite vault in the corners of the domed hall

18. kép: Bp., Rudas fürdő. Török kőpadló a kupolatérben

Fig. 18: Bp., Rudas bath. Turkish stone pavement in the domed hall

21. kép: Bp., Rudas fürdő. Török, kőlapokból épített csatorna a kupolatér nyugati részén

Fig. 21: Bp., Rudas bath. Turkish drains made of stone slabs in the western part of the domed hall

19. kép: Bp., Rudas fürdő. Török, kőlapokból épített csatornák a kupolatérben

Fig. 19: Bp., Rudas bath. Turkish drains made of stone slabs in the domed hall

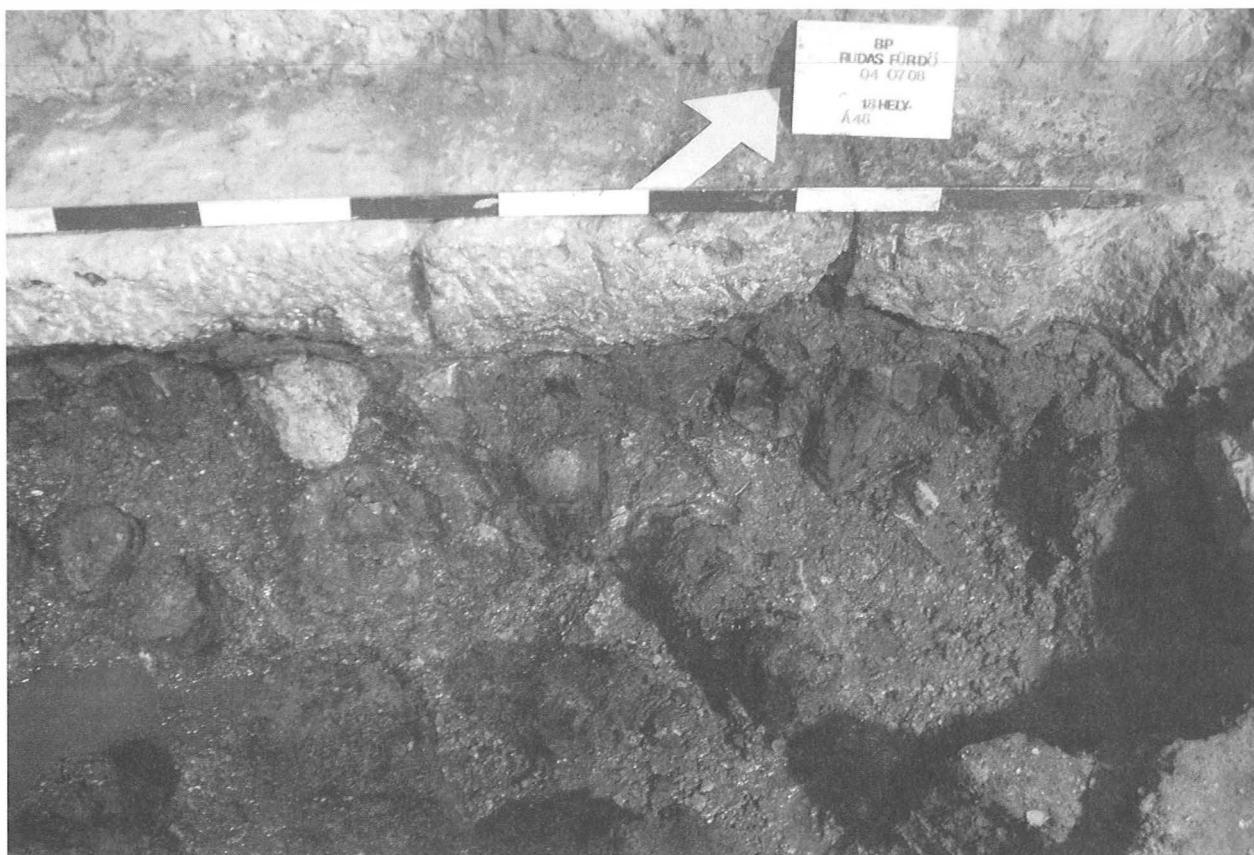
20. kép: Bp., Rudas fürdő. Török csörgőkút in situ kőfogalata a kupolatér keleti falában

Fig. 20: Bp., Rudas bath. In situ stone bedding of a Turkish wall fountain in the eastern wall of the domed hall

22. kép: Bp., Rudas fürdő. A nagymedence török túlfolyója

Fig. 22: Bp., Rudas bath. The Turkish overflow pipe of the large basin

23. kép: Bp., Rudas fürdő. A 18. helyiségben a nagymedence legalsó török kőlépcsője és a török facölöpök
Fig. 23: Bp., Rudas bath. The last Turkish step of the of the large basin and Turkish wooden posts in room no. 18

24. kép: Bp., Rudas fürdő. A nagymedence aljában felszínre került török facölöpök egyike kibontva
Fig. 24: Bp., Rudas bath. One of the cleaned Turkish wooden posts in the bottom of the large basin

25. kép: Bp., Rudas fürdő. A 25. helyiség északi (török) falában látható koszorúgerenda-fészkek
Fig. 25: Bp., Rudas bath. Crossbeam pockets in the northern (Turkish) wall of room no. 25.

26. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatér keleti fala mentén felszínre került, kőből falazott lépcsős vízvételi hely

Fig. 26: Bp., Rudas bath. Stepped water source with stone walls uncovered at the eastern wall of the domed hall

27. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatér délnyugati kismenedéje alatt felszínre került középkori forrásfoglalás

Fig. 27: Bp., Rudas bath. Medieval spring capture unearthed under the southwestern small basin of the domed hall

28. kép: Bp., Rudas fürdő. A kupolatérben felszínre került, erősen visszabontott középkori fal

Fig. 28: Bp., Rudas bath. The remains of the medieval wall uncovered in the domed hall